

МОРФОНОЛОГІЧНІ ЯВИЩА ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ У СЛОВОЗМІНІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

MORPHONOLOGICAL PHENOMENA AS A MEANS OF EXPRESSING GRAMMATICAL MEANING IN THE UKRAINIAN LANGUAGE WORD INFLECTION

Русаченко Н.П.,

orcid.org/0000-0002-0354-2900

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

У статті представлено комплексний аналіз морфонологічних явищ як автономних та інтегральних засобів вираження граматичних значень у системі сучасної української мови. Зазначено, що на відміну від мов, де граматичні значення виражаються переважно афіксально або синтаксично, українська мова демонструє високий ступінь інкорпорації морфонологічних процесів у базові граматичні парадигми, що зумовлює потребу в їхньому подальшому вивченні. Дослідження виходить за межі традиційного розгляду морфонології виключно як механізму адаптації морфем до фонологічного контексту. Визнано, що основ морфонологічні явища функціонують не просто як фонетично зумовлені модифікації, а як самостійні та системно значущі граматичні маркери, що безпосередньо беруть участь у формуванні категорій роду, числа, відмінка, особи, часу, виду та способу. Подано опис механізмів, за допомогою яких морфонологічні процеси кодують та експлікують граматичні характеристики різних категорій. Проаналізовано функціональну роль морфонологічних явищ у маркуванні граматичних парадигм, а також встановлено низку граматичних значень, що виражаються за їхньою допомогою. Розглянуто функціональне навантаження кожного типу чергувань голосних та приголосних звуків (вокалічних та консонантних альтернацій) у контексті іменних та дієслівної парадигм. Аналіз ґрунтується на широкому емпіричному матеріалі сучасної української мови, що дозволяє виявити закономірності та тенденції у використанні морфонологічних явищ для передачі граматичної інформації. Визначено роль морфонології у системній організації української мови. Зазначено, що морфонологічні явища виходять за межі суто допоміжних елементів і розглядаються як повноцінні об'єкти системи нових взаємозв'язків, що функціонують на власному, проміжному рівні мовної системи. Вони підпорядковуються певним правилам, послідовно демонструють фонетичну природу, граматичну зумовленість та системну функціональність, що свідчить про їхню важливу роль у механізмах мовної кодифікації.

Ключові слова: мовознавство, морфонологія, українська мова, чергування голосних та приголосних звуків, граматичне значення, граматична категорія, словозміна.

The article presents a comprehensive analysis of morphophonological phenomena as autonomous and integral means of expressing grammatical meanings in the system of the modern Ukrainian language. It is noted that, unlike languages where grammatical meanings are expressed mainly affixally or syntactically, the Ukrainian language demonstrates a high incorporation of morphophonological processes into basic grammatical paradigms, which determines their further study. The study goes beyond the traditional consideration of morphophonology exclusively as a mechanism for adapting morphemes to the phonological context. It is recognized that morphophonemic phenomena function not simply as phonetically conditioned modifications, but as independent and systemically significant grammatical markers that directly participate in the formation of the categories of gender, number, case, person, tense, type and mood. A description of the mechanisms by which morphophonemic processes encode and expound the grammatical characteristics of various categories is given. The functional role of morphophonemic phenomena in marking grammatical paradigms is analyzed, and a number of grammatical meanings expressed with their help are established. The functional load of each type of alternation of vowels and consonants (vocalic and consonant alternations) in the context of nominal and verbal paradigms is considered. The analysis is based on extensive empirical material of the modern Ukrainian language, which allows us to identify patterns and trends in the use of morphophonemic phenomena to transmit grammatical information. The role of morphophonology in the systemic organization of the Ukrainian language is determined. It is noted that morphophonological phenomena go beyond purely auxiliary elements and are considered as full-fledged objects of a system of new relationships that function at their own, intermediate level of the language system. They are subject to certain rules, consistently demonstrate a phonetic nature, grammatical conditioning and systemic functionality, which indicates their important role in the mechanisms of language codification.

Key words: linguistics, morphophonology, Ukrainian language, alternation of vowels and consonants, grammatical meaning, grammatical category, word inflection.

Постановка проблеми. Вивчення морфонологічних явищ у лінгвістиці ніколи не втрачає своєї актуальності, адже саме морфонологія є тим проміжним рівнем, що забезпечує взаємодію фонологічної та морфологічної систем мови,

а відтак дозволяє виявити глибинні закономірності функціонування мови як цілісної системи. Традиційно мовознавці розглядали морфонологічні процеси або як суто фонетичні закономірності, що є результатом дії фонологічних законів

і лише супроводжують морфологічні зміни, або ж як допоміжні елементи морфології, що обслуговують функціонування афіксів. Такий підхід, безумовно, мав своє обґрунтування на певних етапах розвитку лінгвістичної думки, проте він не дозволяв повною мірою розкрити самодостатню природу та визначальну функцію цих явищ у системі вираження граматичних значень.

Сучасна парадигма лінгвістичних досліджень вимагає переосмислення статусу морфонологічних явищ. Вони – не просто допоміжні елементи, а повноцінні об'єкти системи нових відношень, що функціонують на власному, проміжному рівні мовної системи, підпорядковуються певним правилам, демонструють фонетичну природу, граматичну зумовленість і системну функціональність [1]. Існує нагальна потреба у виявленні їхньої продуктивності та регулярності в словозміні та словотворі української мови, а також у їхньому дослідженні як інтегральних компонентів граматичної парадигми. Це дозволить перейти від опису окремих явищ до побудови цілісної моделі морфонологічної системи української мови, що має виняткове значення для розвитку її теоретичної граматики, а саме для глибокого розуміння системної природи засобів вираження граматичних значень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Низка ґрунтовних праць українських лінгвістів останніх десятиліть значно розширила уявлення про морфонологічні процеси в українській мові. На сьогодні ґрунтовно осмислено морфонологічні закономірності в процесах словотвору та словозмінних парадигмах у дослідженнях М. Кравченко [2], І. Козленко [3], Л. Комарової [4], І. Демешко [5], М. Федурко [6], Г. Пристай[7], Л. Асіїв[8] та ін.

Комплексний опис функціонального навантаження кожного типу чергувань та лінійних модифікацій основи у вираженні конкретних граматичних значень досі не набув системного висвітлення як окремий предмет дослідження й потребує аналізу.

Мета статті – проаналізувати морфонологічні явища (чергування голосних та приголосних звуків) як засоби вираження граматичних значень у системі сучасної української мови, виявити їхню системну продуктивність, функціональне навантаження та місце у формуванні граматичних парадигм.

Виклад основного матеріалу. Сучасна лінгвістика з її тяжінням до комплексного, інтегративного підходу вимагає глибокого аналізу механізмів, що стоять за граматичною регулярністю та

аномаліями в мові. Саме морфонологічні явища, до яких відносять консонантні та вокалічні альтернативи (чергування), наголос та лінійні модифікації основ (усічення, накладання та нарощення), часто детермінують граматичну форму, виступають системними індикаторами того чи іншого граматичного значення та забезпечують точний та вичерпний опис граматичних категорій.

Функціонування морфонологічних явищ в українській мові не є хаотичним чи випадковим, а підпорядковується певним морфонологічним правилам. Це означає, що чітко визначені граматичні значення послідовно та регулярно виражаються за допомогою одних і тих самих морфонологічних показників для великих груп слів.

Функціональна диференціація морфонологічних явищ дозволяє виокремити дві основні сфери їхнього застосування: словозміну та словотвір. На думку більшості лінгвістів, морфонологічні явища тільки супроводжують процеси утворення нових форм та слів і тому мають допоміжний, супровідний характер. Однак це не надає їм другорядності: морфонологічні явища справді не утворюють похідних слів чи слівформ, проте виконують свою функцію – уможлиблюють їхню появу.

Чергування голосних

Серед комплексу морфонологічних процесів, що сформували граматику української мови, визначальне значення мають найдавніші чергування голосних у дієслівних коренях. Вони демонструють, що на ранніх етапах розвитку мови фонологічні зміни служили потужним засобом для вираження граматичних значень та формували фундаментальні опозиції в мові, зокрема в дієслівній системі. Так, чергування <о ~ а> (ломити – ламати, котити – катати, гонити – ганяти), <е ~ о> (нести – носити, везти – возити, вести – водити), <е ~ і> (мести – замітати, гребти – загібати, летіти – літати), <і ~ а> (лізти – лазити) активно сприяли розрізненню дієслів за ознакою одноразової нетривалої дії та тяглої, повторюваної дії; <і ~ е> (чіпляти – почепити, замітати – замести, випікати – випекти), <н ~ е> (стирати – стерти, помирати – померти), <е ~ а> (стояти – стати), <н ~ і> (сидіти – сісти) функціонували як первинний засіб вираження та протиставлення тих ознак дії, на основі яких поступово сформувалася категорія доконаного і недоконаного видів дієслова. Такі альтернативи були не просто наслідком певних історичних фонетичних процесів, пов'язаних із довгими та короткими голосними, а виступали активним лінгвістичним інструментом, що кодував у собі

морфологічну інформацію про одноразову або тривалу, завершену чи незавершену дію, дозволяв виражати морфологічну категорію аспектуальності уже на ранніх етапах становлення дієслівної парадигми.

Чергування <е ~ ѿ> та <о ~ ѿ> розвинулося внаслідок занепаду зредукованих ѿ та ѿ, стало високопродуктивним морфонологічним явищем у словозмінних парадигмах іменника й забезпечило протиставлення форм називного (у назвах істот, неістот) та знахідного відмінків (у назвах неістот) однини решті грамам у межах їхньої парадигми.

Зазвичай альтернант, реалізований голосним, з'являється в субстантивній основі за умови приєднання нульової флексії, тоді як морфонологічний нуль звука фіксується в основі за наявності вокалічної флексії. Чергування зазвичай охоплює всю парадигму і залежить від того, які звуки опиняються поряд. Якщо перед останнім приголосним основи стоїть шиплячий або м'який приголосний то має місце чергування з [є]. Звук [о], як правило, з'являється там, де перед останнім приголосним основи стоїть твердий приголосний.

Чергування голосних із нулем звука широко представлені в іменниковій парадигмі в коренях слів: *день* – *дня*, *вітер* – *вітру*, *шершень* – *шершня*; *сон* – *сну*, *вогонь* – *вогню*, *вузол* – *вузла*.

Системний характер чергування <о ~ ѿ> особливо чітко виявляється у відмінкових формах іменників чоловічого роду II відміни, що мають у своїй структурі суфікс -ок-, напр.: *будинок*, *ярмарок*, *смуток* (Н. одн., Зн. одн.) – *будинку*, *ярмарку*, *смутку* (Р. одн., Д. одн., М. одн., Кл. одн.), *будинком*, *ярмарком*, *смутом* (Ор. одн.); *будинки*, *ярмарки* (Н. мн., Зн. мн., Кл. мн.) – *будинків*, *ярмарків* (Р. мн.), *будинкам*, *ярмаркам* (Д. мн.), *будинками*, *ярмарками* (Ор. мн.), *на будинках*, *на ярмарках* (М. мн.).

Чергування <е ~ ѿ> переважно характеризує парадигми іменників чол. роду II відміни, що здебільшого мають суфікс -ець-, напр.: *творець*, *знавець*, *мешканець* (Н. одн.) – *творця*, *знавця*, *мешканця* (Р. одн., Зн. одн.); *творцю*, *знавцю*, *мешканцю* (Д. одн., М. одн., Кл. од.), *творцем*, *знавцем*, *мешканцем* (Ор. одн.); *творці*, *знавці*, *мешканці* (Н. мн., Кл. мн.); *творців*, *знавців*, *мешканців* (Р. мн.); *творцям*, (Р. одн., Д. одн., М. одн., Кл. одн.), *знавцям*, *мешканцям* (Д. мн.); *творцями*, *знавцями*, *мешканцями* (Ор. мн.); *на творцях*, *на знавцях*, *на мешканцях* (М. мн.).

Чергування <ѿ ~ о, е> в іменній словозміні протиставляє форму Родового відмінка множини з нульовою флексією решті форм у парадигмі

іменників жіночого роду I відміни з основою на два приголосних, найчастіше з кінцевим сегментом -к- перед флексією, напр.: *сорочка*, *колиска*, *річка*, *хустка*, *нирка*; *земля*, *сестра*, *крапля*, *сукня*, *гривня* (Н. одн.); *сорочок*, *колисок*, *річок*, *хусток*, *нирок*; *земель*, *сестер*, *крапель*, *суконь*, *гривень* (Р. мн.).

Вокалічні альтернації з нулем звука представлені і в дієслівній словозміні. Щоправда вони мають іншу природу та належать до непродуктивних. Морфонологічна функція чергувань цього типу переважно в дієсловах V кл. полягає в тому, що голосний служить одним із показників основи теп. часу недок. виду, напр.: *брати*, – *беру*, *береш*, *бере*, *беремо*, *берете*, *беруть* (1, 2, 3 ос. теп. часу одн. і мн.); *бери*, *нехай бере*, *берімо*, *беріть*, *нехай беруть* (1, 2, 3 ос. одн. і мн. наказ. способу); *беручи* (дієприс.).

Чергування <о,е ~ і> є одним із найпізніших за часом виникнення вокалічних альтернацій, що розвинулося на власне українському ґрунті. Альтернація виступає невід'ємним і продуктивним компонентом морфологічної структури іменників чоловічого роду II відміни та жіночого роду III відміни та бере участь у формуванні та диференціації відмінкових форм змінюваних частин мови за умови, що з [і] чергуються винятково давні етимологічні [о] та [є], що не походять із редукованих. Утворюється морфонологічна опозиція, де [о] та [є] виступають у відкритих складах, а [і] – у відповідних новозакритих, що дозволяє розрізняти граматичні форми слова.

В іменних парадигмах голосний [і], що перебуває в закритому складі в Називному, Знахідному відмінках однини, послідовно чергується з [є] або [о] у решті відмінкових форм, де відповідний склад стає відкритим, напр.: *ячмінь*, *корінь*, *стіл*, *рік*, *двір*, *кінь*, *постіль*, *радість* – *ячменю*, *кореню*, *столу*, *року*, *двору*, *коню*, *постелі*, *радісті* (Р. одн. та ін.).

Зазначене чергування, не зважаючи на свою поширеність, не відбувається у фонемних сполуках -ор-, -ер- (*торг*, *верх*); повноволосих формах -оро-, -оло-, -ере-, -еле- зі сталим наголосом (*берег*, *сторож*); у новотворах із словотворчими частинами -вод-, -воз-, -нос-, -роб-, -ход-, де звук о наголошений (*діловод* *медонос*); у суфіксах -очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -тель- (*весняночка*, *голубонька*, *донечка*, *гарненька*, *учителька*) та ін. Такі умови давно визначені у вітчизняній лінгвістиці і є важливими для повного опису морфологічної системи української мови. Ці обмеження підтверджують не хаотичний, а глибоко впорядкований характер морфонологічних процесів в українській мові.

Меншу продуктивність виявляє згадане чергування в парадигмі присвійних займенників: *твій свій, мій, – твого, твоєї, твоїх; свого, своєї, своїх; мого, моєї, моїх* (Р. відм. чол., сер., жін., мн.) та ін., чітко протиставляючи Н. відм. одн. чол. роду решті займенникових форм усіх родів.

У числівникових парадигмах альтернанти **е, о** характеризують форми Р., Д., М. відм.: *сім, сімсот – семи, семисот, семистам, на семистах; шість – шести, шестисот, шестистам, на шестистах; вісім – восьми, восьмисот, восьмистам, на восьмистах*.

Чергування голосних <о, е~і> демонструє значну функціональну навантаженість і в системі дієслова, виступаючи як системний маркер, що відіграє основну роль у формуванні та протиставленні граматичних категорій, зокрема, доконаного та недоконаного виду. Цей морфологічний процес не є випадковим, а системно вбудований у дієслівну парадигму, де зміна кореневого голосного [о] або [е] на [і] чітко корелює зі зміною видової форми дієслова. У таких парах, як: *випікати – випекти, утікати – утекти*, – голосний [і] переважно представлений у формах недоконаного виду, тоді як [о] або [е] характерні для відповідних форм доконаного виду. Ця закономірність є високопродуктивною і поширюється на значну кількість дієслів та утворює чітку видову опозицію.

У дієслівній парадигмі чергування <о, е~і> виступає і як граматичний маркер, що диференціює форми за ознакою роду та числа у формах минулого часу: *везла, везло – віз, несла, несло – ніс, могла, могло – міг*.

Чергування приголосних

Чергування <г, к, х, ~ з', ц', с'>, що сформувалися внаслідок II палаталізації задньоязикових ще у праслов'янський період, у сучасній українській літературній мові системно задіяні у вираженні значень Давального (*собака – собаці, редька – редьці; злодюга – злодюзі, небога – небозі; Солоха – Солосі, мачуха – мачусі*) та Місцевого (*дорога – на дорозі, зневага – у зневазі; аптека – в аптеці, записка – в записці; стріха – в стрісі, кожух – у кожусі*) відмінків однини іменників I відміни жіночого роду. Цей процес відбувається на морфемному шві за умови взаємодії кореневої або суфіксальної морфем, що закінчується на задньоязиковий приголосний, із відмінковою флексією.

Чергування <г, к, х, ~ ж, ч, ш>, що є результатом I палаталізації задньоязикових, у словозмінних парадигмах іменників обмежене невеликою кількістю прикладів. Сфера дії цього виду альтернатив охоплює творення форм:

а) Кл. відм. іменників II відміни чол. роду: *Бог – Боже, друг – друже, чоловік – чоловіче*.

б) непрямих відмінків множ. іменників *око* та *вухо*: Н., Зн. – *очі*; Р. – *очей*; Д. – *очам*; Ор. – *очима, вушима*; М. – *на очах*.

У дієслівній парадигмі згаданий вид чергувань більш продуктивний і фіксується у формах дієслів V, VIII кл. Це морфологічне явище функціонує як маркер, що протиставляє дві дієслівні основи. Форми, утворені від інфінітивних основ, як правило, зберігають вихідний приголосний (зокрема, задньоязиковий г, к, х), що є типовим для репрезентації граматичних значень минулого часу та умовного способу.

Форми, утворені від основ теперішнього часу, демонструють чергування в усіх особових формах:

а) майбутнього часу для дієслів доконаного виду (*заволокти – заволочу, заволочеш, заволоче, заволочемо, заволочете, заволочуть; постригти – пострижу, пострижеш, постриже, пострижемо, пострижете, пострижуть*; *заколювати – заколишу, заколишеш, заколише, заколишемо, заколишите, заколишуть*);

б) теперішнього часу для дієслів недоконаного виду (*кликати – кличу, кличеш, кличе, кличемо, кличете, кличуть; могли – можу, можеш, може, можемо, можете, можуть; брехати – брешу, брешеш, бреше, брешемо, брешете, брешуть; кликати – кличу, кличеш, кличе, кличемо, кличете, кличуть*);

в) наказового способу (*з/берегти – з/бережи, з/бережімо, з/бережіть; пере/товкти – пере/товчи, пере/товчімо, пере/товчіть; за/колювати – за/колюй, за/колюймо, за/колюйте*).

Основна функція чергування <д~дж>, що пов'язане з праслов'янською йотацією, обмежується маркуванням форм 1-ї особи однини теперішнього/майбутнього часу дієслів X кл.: *їздити – їжджу, водити – воджу, народити – народжу, посидіти – посиджу, походити – походжу*. Чергування <т~ч>, хоч і має подібну природу, охоплює творення форм 1, 2 та 3 ос. одн. і мн. ще й дієслів V та VI структурних класів. Поява цих чергувань корелює з видовою належністю дієслова. Зокрема, зазначені чергування найчастіше виникають у формах 1 ос. одн. теперішнього часу дієслів недоконаного виду: *платити – плачу, світити – свічу, хотіти – хочу*. Натомість для дієслів доконаного виду ті ж самі чергування фіксуються у формах 1 ос. одн. майбутнього часу: *накрутити – накручу, защебетати – защебечу, полетіти – полечу*. Чергування <с~ш>, <з~ж> в дієсловах V, X кл. не обмежуються лише сфе-

рою формотворення дієслів теперішнього та майбутнього часу: *на/писати* – *на/пишу*, *на/пишеш*, *на/пише*, *на/пишемо*, *на/пишете*, *на/пишуть*; *на/різати* – *на/ріжу*, *на/ріжеш*, *на/ріже*, *на/ріжемо*, *на/ріжете*, *на/ріжуть*. Вони охоплюють процес утворення форм наказового способу дієслів: *на/пиши*, *на/пишімо*, *на/пишіть*; *на/ріж*, *на/ріжемо*, *на/ріжете*.

Статусу поширених морфонологічних явищ у межах виключно Х структурного класу дієслів в українській мові набули чергування <в ~ вл'>, <б ~ бл'>, <ф ~ фл'>, <м ~ мл'> та <п ~ пл'>. Генеза цих фонематичних трансформацій корелює з рефлексамі праслов'янських сполучень губного консонантного звуку з наступним йотовим елементом ([j]) або палаталізованим [л]. Основна функція зазначених альтернацій полягає у маркуванні форм 1 ос. одн. та 3 ос. мн. теперішнього/майбутнього часу дієслів недоконаного та доконаного видів: *з/ловити* – *з/ловлю*, *з/ловлять*; *по/любити* – *по/люблю*, *по/люблять*; *на/графити* – *на/графлю*, *на/графлять*; *з/ломити* – *з/ломлю*, *з/ломлять*; *на/купити* – *на/куплю*, *на/куплять*.

Усі вище згадані консонантні альтернації трапляються при творенні видових пар дієслів: *скоротити* – *скорочувати*, *народити* – *народжувати*, *запросити* – *запрошувати*, *заялозити* – *заяложувати*, *прославити* – *прославляти* *заробити* – *заробляти*. Крім того, вони є елементами морфонологічної структури дієприслівників недоконаного виду (*бігти* – *біжучи*, *скакати* – *скачучи*, *брехати* – *брежучи*, *щебетати* – *щебечучи*, *в'язати* – *в'язучи*, *мовити* – *мовлячи*), пасивних дієприкметників та безособових дієслівних форм на -но, що утворюються від дієслів доконаного виду (*підстригти* – *підстрижений*, *підстрижено*; *посікти* – *посічений*, *посічено*; *народити* – *народжений*, *народжено*; *заплатити* – *заплачений*, *заплачено*; *погасити* – *погашений*, *погашено*; *заморозити* – *заморожений*, *заморожено*; *виправити* – *виправлений*, *виправлено*; *вхопити* – *вхоплений*, *вхоплено*; *зломити* – *зломлений*, *зломлено*; *примусити* – *примушений*, *примушено*).

Чергування твердих і м'яких приголосних <д ~ д'>, <т ~ т'>, <з ~ з'>, <с ~ с'>, <ц ~ ц'> <н ~ н'>, <л ~ л'>, <р ~ р'>, що виникають під впливом наступних голосних (і, я, ю, є), в українській мові функціонують як системний граматичний показник, що диференціює чітко визначені граматичні форми та вказує на певні граматичні значення як в іменній, так і в дієслівній словозміні. Зокрема в іменниковій парадигмі такі альтернації найчастіше маркують форми Місцевого відмінка іменни-

ків чоловічого, середнього, жіночого роду, а також Давального відмінка іменників тільки жіночого роду: *вода* – *води/на воді*, *у суді*; *хата* – *хати/у хаті*, *лист* – *у листі*, *місто* – *у місті*; *береза* – *березі/на березі*, *віз* – *на возі*; *краса* – *красі/у красі*, *плесо* – *на плесі*, *запис* – *у записі*; *вулиця* – *вулиці/на вулиці*, *сонце* – *на сонці*, *матрац* – *на матраці*; *дитина* – *дитині/на дитині*, *закон* – *в законі*, *вікно* – *у вікні*; *школа* – *школі/у школі*, *коло* – *у колі*, *віл* – *на волі*; *сестра* – *сестрі/на сестрі*, *двір* – *у дворі*, *море* – *на морі*.

У дієслівній словозміні такі альтернації виступають передусім засобами вираження категорій виду, часу, способу та особи в дієсловах V та Х структурних класів. Чергування охоплюють творення форм 1ос. одн. та 3 ос. мн. теперішнього або майбутнього часу залежно від виду дієслова: *с/творити* – *с/творю*, *с/творять*; *за/говорити* – *за/говорю*, *за/говорять*; *с/палити* – *с/палю*, *с/палять*; *по/дзвонити* – *по/дзвоню*, *по/дзвонять*; *на/милити* – *на/милю*, *на/милять* та ін. Активно задіяні вони й у вираженні наказового способу множини: *по/молитися* – *по/молімося*, *по/моліться*; *по/ходити* – *по/ходімо*, *по/ходіть*; *по/варити* – *по/варімо*, *по/варіть*; *гонити* – *по/гонімо*, *по/гоніть*, *стелити* – *по/стелімо*, *по/стеліть* та ін.

Інший варіант чергування твердих та м'яких приголосних <д' ~ д>, <т' ~ т>, <з ~ з>, <с' ~ с>, <ц' ~ ц> <н' ~ н>, <л' ~ л>, <р' ~ р> в іменній словозміні трапляється рідше. Зафіксований у формах із кінцевим м'яким приголосним основи: а) Р. відм. одн. та мн. іменників III відміни жін. роду: *смерть* – *смерти*, *смертей*; *милість* – *милости*, *милостей*; *писемність* – *писемности*, *писемностей*; *галузь* – *галузи*, *галузей*; *герань* – *герани*, *гераней*; б) у формах Ор. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду та II відміни чол. роду: *воля* – *волею*, *неділя* – *неділею*, *сукня* – *сукнею*, *пісня* – *піснею*, *полиця* – *полицею*, *чорниця* – *чорницею*, *пшениця* – *пшеницею*; *Василь* – *Василем*, *москаль* – *москалем*, *жаль* – *жалем*, *кінь* – *конем*, *окунь* – *окунем*; г) Кл. відм іменників I відміни: *Катря* – *Катре*, *земля* – *земле*, *богиня* – *богине*, *лисиця* – *лисице*.

У системі української мови морфонологічні явища представлені не лише у зміні окремих звуків, а й у формі комплексних трансформацій, де одночасно може відбуватися кілька перетворень. Наприклад, Кличний відмінок іменників II відміни із суфіксом -ець (*жнець* – *женче*, *кравець* – *кравче*, *мрець* – *мерче*, *швець* – *шевче*, *хлопець* – *хлопче*, *молодець* – *молочче*, *чернець* – *ченче*) набуває своєї специфічної оформленості саме завдяки низці морфонологічних явищ, а саме

вокалічній та консонантній альтернаціям < е ~ ø >, < ц' ~ ч > та лінійній модифікації основи, а саме усиченню суфікса -ець. Це не тільки спрощує фонетичну структуру слова, маркує граматичне значення кличного відмінка, а й виступає ключовим морфонологічним показником.

Висновки. На відміну від мов, де граматичні значення виражаються переважно афіксально або синтаксично, українська мова демонструє високий ступінь інкорпорації морфонологічних процесів у базові граматичні парадигми.

Морфонологічні явища, зокрема вокалічні та консонантні альтернативи у системі словозміни, не є випадковими чи непередбачуваними фонетичними змінами. Вони функціонують як системні, граматично значущі засоби, що маркують певні граматичні категорії. Без урахування ролі чергувань неможливо повноцінно пояснити утворення багатьох форм слова. Нерідко саме морфонологічні показники є основними маркерами того чи іншого граматичного значення.

В іменній словозміні альтернативи служать для посилення опозицій: одна ~ множина;

форми прямих ~ непрямих відмінків. У словозмінній парадигмі дієслів за допомогою морфонологічних засобів відбувається диференціація особових форм та маркуються опозиції: док. ~ недок. вид; теп., майб. ~ мин. час. Крім того, поділяючи дієслова на структурні класи, треба брати до уваги також морфонологічні характеристики, оскільки кожен із них має свою, особливу схему альтернатив. Власне, морфонологічні характеристики можуть бути еквівалентними морфонологічним показникам, а саме – основоутворюючим елементам.

Вивчення функціонального навантаження морфонологічних процесів дозволяє глибше зрозуміти механізми їхнього кодування в мові, довести самодостатність морфонології як проміжного рівня мовної системи.

Перспективи подальший граматичних розвідок із теми вбачаємо в дослідженні ролі інших морфонологічних явищ, а саме лінійних модифікацій основ (накладань, нарощень та усичень), у вираженні граматичних значень у словозмінних парадигмах української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Русаченко Н. П. Статус морфонології в системі мовних рівнів. *Сучасні тенденції розвитку мов: Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер. 9 : Сучасні тенденції розвитку мов*. 2011. Вип. 5. С. 236–241.
2. Кравченко М. В. Словотвірна морфонологія української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : Київ, 1990. 32 с.
3. Козленко І.В. Морфонологічні явища в системі словозміни дієслів. *Українське мовознавство*. Київ, 1990. Вип. 17. С. 54 – 63.
4. Комарова Л.І. Функціональна характеристика морфонологічних альтернатив у системі парадигм іменників. *Українське мовознавство*. Київ, 1990. Вип. 17. С. 105–111.
5. Демешко І. на. Теоретичні проблеми віддієслівної словотвірної морфонології української мови. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Сер. : Філологічні науки. Мовознавство*. 2013. № 1 (250). С. 25–30.
6. Федурко М. Ю. Морфонологія відіменникового словотворення : монографія. Київ – Дрогобич : Вимір, 2003. 271 с.
7. Пристай Г. М. Морфонологія словотвірних гнізд прикметників із двочленною субморфемою в основі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Філологія (мовознавство)*. 2014. Вип. 20. С. 15–19.
8. Асіїв Л. В. Морфонологічні альтернативні ряди у прикметниках сучасної української літературної мови. *Вісник Львівського університету. Сер. філологічна*. 2016. Вип. 63. С.3–11.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.11.2025

Дата публікації: 30.12.2025